

**ДЯТЛОВ В.О.,
доктор історичних
наук, професор,
проректор
з наукової роботи**

*Чернігівський
державний педагогічний
університет
імені Т.Г.Шевченка*

Суспільно-політичні процеси на зламі Середньовіччя і раннього Нового часу супроводжувались релігійними війнами, масштабів і розмаху яких не знали ні попередні, ні наступні епохи. Глибокий релігійний розкол, конфесіоналізація світогляду, загострення соціальних конфліктів створювали поживний ґрунт для запобігання крайніх методів боротьби. Проблеми війни і миру, права на супротив “тиранам”, внутрішнім і зовнішнім ворогам “істинної віри” були в центрі дискусій реформаторів, захисників папської церкви, гуманістів. Епоха Реформації багата на прояви як пацифізму, так і безкомпромісної збройної боротьби релігійних таборів та угруповань¹. Питання, пов’язані з війною проти “тиранів”, вирішувались в трьох площинах: теологічній, правовій, політичній і соціальній², в кожній з яких ідеологи ворогуючих таборів намагались знайти аргументи для застосування крайніх засобів.

Ідеї релігійних воєн базувались на загостренні внутрішніх громадянських конфліктів, однак у всіх випадках в тій чи іншій мірі тяжіли до інтернаціоналізації, до подолання

**ІДЕЯ РЕЛІГІЙНИХ
ВІЙН І СОЮЗІВ В
ЕПОХУ
РЕФОРМАЦІЇ
(1517-1530 рр.)**

державних або національних кордонів. Тенденція до глобалізації була обумовлена інтернаціональним характером католицької церкви, протистоянням християнського і мусульманського світів, соціальними протиріччями, які при всіх своїх особливостях не мали етнічних кордонів. Ідея “загального заклоту” підігрівалась есхатологічними пророцтвами і міфами про наближення апокаліпсичного часу, коли буде визначатися доля світу і всіх народів.

В історичній літературі війни релігійні війни XVI ст. розглядалися переважно як результат політичного протистояння князівських угруповань та імперських сил. На думку дослідників, релігійні переконання протестантів і католиків стали складовою політичної гри, а суперечки навколо проблеми віросповідання призводять до утворення військово-політичних угруповань³. Більшість досліджень при цьому присвячена боротьбі протестантських і католицьких союзів на чолі з Карлом V в період пізньої Реформації і Контрреформації. Протистояння і запекла боротьба протестантського і католицького таборів у Німеччині та інших країнах Європи розглядається при цьому як важливий елемент конфесіоналізації політичного життя.

У пропонованій статті здійснюється спроба простежити ставлення різних угруповань реформаторів у період з 1517 по 1530 роки XVI ст. до збройних методів розв'язання релігійного питання, з'ясувати співвідношення релігійного і світського компонентів в ідеях війни проти католицького табору. Автором ставиться також завдання визначити джерела інтернаціоналізації релігійно-конфесійного протистояння доби Реформації.

Формування Лютером широкої програми релігійних і соціальних перетворень гостро поставили питання про методи і засоби її реалізації. Реформатор з самого початку послідовно дотримувався мирного шляху здійснення реформ. Його ідея “духовного заклоту” передбачала проповідь і роз'яснення суті нового вчення, проведення реформ “зверху”, головну роль в реалізації яких повинні відігравати імператор, князі, політична еліта, рейхстаг і церковний Собор. Однак Реформація викликала гостре протистояння в суспільстві, глибокий релігійний розкол, який посилювався зовнішньо-політичними обставинами. Атмосферу “війни всіх проти всіх” того часу досить виразно передає в своїх нотатках прихильник нової віри Міхаель Штіфель: “Турки загрожують християнам, у християн французи воюють з імператором. Під проводом імператора утворено союз проти герцога Вюртемберзького. В імперських землях одне угруповання виступає проти іншого. Частина за імператора, частина – проти. В кожному домі, під кожним дахом йде війна. Батько лютеранин, син сповідує іншу віру. Папа веде війну проти Лютера. Чернець виступає проти священників. Мирянин – проти їх обох і, якщо людина зустрічається з людиною, то їх розмова перетворюється у протистояння думок”⁵. В такій атмосфері виникають і формулюються ідеї релігійної війни проти папського Риму та інших зовнішніх “ворогів

християнства” як найбільш радикального засобу вирішення внутрішніх церковних, соціальних, політичних й зовнішньо-політичних проблем.

Перше слово в цьому належить рицарству. Видатний гуманіст, ідеолог рицарства Ульріх фон Гуттен не тільки запропонував свій захист Лютеру, а й спробував переконати його стати духовним лідером у війні проти папського Риму, проти духовних ієрархів. У листі від 4 червня 1520 р. Гуттен закликає Лютера не поступатися папським легатам і католицьким теологам. Разом із словами моральної підтримки він запевняє реформатора у готовності рицарів та інших верств суспільства виступити на його захист. Головна мета війни проти Риму висловлена в словах Гуттена: “Врятуємо нашу спільну свободу, звільнимо нашу довгий час пригнічену вітчизну”⁶. Свій захист Лютеру пропонували й інші лідери рицарського руху. В ідею релігійної війни рицарства вплітається національна мета – утвердження незалежності Німеччини від папського Риму. Ідея національного відродження проходить через усю творчість Гуттена. Національне самоутвердження Німеччини він вбачав також в консолідації сил проти турецької навали. За його словами, “якщо німці зрозуміють що їм потрібно робити, вони стануть першим народом світу”⁷.

На відміну від “першого німецького націоналіста”, як назвав Гуттена О. Флаке, переважна більшість дворян вбачала у війні проти папської ієрархії інші цілі: зміцнити свої позиції в Імперії, поживитися за рахунок великого майна церкви і церковних орденів. Війна проти Риму означала не що інше як війну проти церковної сліти в самій Німеччині з поступовою інтернаціоналізацією конфлікту в межах Європи. Тому військові походи рицарів під проводом Франца фон Зіккінгена більш нагадують середньовічні усобиці і розбійні походи рицарів, ніж релігійну війну проти Риму. В закликах і пропозиціях Гуттена удатися “до меча” заради боротьби за істинну віру першорядне значення мав не релігійний, а світський національний контекст. У листі до Лютера від 17 квітня 1521 року, переконавшись в тому, що віттенберзький реформатор не підтримує його ідей, Гуттен звертається до нього із словами: “Різниця між нами в тому, що мої плани і задуми пов’язані зі справами людськими, а твої – куди більш довершені – цілком підпорядковані міркуваннями Божого характеру”⁸. Гуттен залишався гуманістом і довгий час сприймав Реформацію як “свару ченців”, якою можна скористатись для реалізації своїх ідей. Для нього гуманізм був не ерудицією, не позицією, не філософією або методом відкриття істини, і далеко не самоціллю, а ферментом гарячого німецького патріотизму⁹. Він всіляко намагався спрямувати Реформацію у річище національно-релігійної визвольної війни, яка крім досягнення незалежності від Риму задовольнила б також соціально-політичні претензії рицарства. На відміну від гуманістів, рицарство не було налаштовано патріотично, а прагнуло лише забезпечити свої корпоративні інтереси, що значною мірою спричинило крах ідеї національно-релігійної війни.

Ідея релігійної війни з самого початку показала наявність в ній світських інтересів, у тому числі й матеріальних. Проблема духовної чистоти обох таборів і рухів католицького та реформаційного, неодноразово була предметом дискусії серед істориків протестантської й католицької орієнтації. Не вдаючись у полеміку навколо ролі матеріальних інтересів в релігійному розколі XVI ст., обмежимося лише констатацією цього чинника. Реформатори доводили, що увесь католицький культ існує заради грошей і прибутків для церковної ієрархії¹⁰. Головним аргументом католиків було твердження, що головна мета Реформації – загарбання церковної власності. У своєму зверненні від 25 листопада 1522 р. до Нюрнберзького рейхстагу папа Адріан VI досить чітко формулює сутність Реформації у риторичному питанні: “Чи не здається вам, князям і народу Німеччини, що ті, хто думають як Лютер та його прихильники, дають поганій приклад іншим? Хіба для вас не є очевидним, що Лютер та його послідовники під виступом за євангелицьку правду приховують лише свої наміри простого грабунку вашого майна?”¹¹. Іншими словами, учасники релігійного протистояння розглядали його як боротьбу за перерозподіл багатств у масштабах Європи.

Ідея релігійної війни знайшла своє обґрунтування в середовищі радикально налаштованих реформаторів. Підвалини безкомпромісної боротьби проти “папістів” були закладені вченням про нетерпимість й безпощадне ставлення до “слабих вірою”, як називали реформатори прихильників католицького віросповідання¹². Одним із перших цю ідею обстоював Андреас Карлштадт, який намагався здійснити перетворення за допомогою громад “без меча” і без створення релігійних та політичних союзів для збройної боротьби. В листі до громади міста Альшtedта, яка разом з Мюнцером запропонувала приєднатися до союзу для війни проти “тиранів”. Громада Орламюнде, лідером якої був Карлштадт, відмовилась від збройних методів боротьби: “Коли настане наш час постраждати за правду Божу, то ми не кинемося до ножів і списів і не станемо відстоювати тільки власними силами вічну волю нашого Отця. Ми щоденно молимо дарувати нам Його благодать. Якщо ви хочете озброїтися проти ворогів наших, то захищайтеся міцною бронею і твердим щитом віри”¹³.

Проповідь нетерпимого ставлення до “слабих вірою”, необхідність примусового привернення їх у нову віру балансувала на грані з ідеєю релігійної війни. За умов розгортання широкого антикатолицького руху програма ненасильницької боротьби залишилась малозрозумілою для більшості соціальних груп і верств – успіх мали чітко сформульовані, недвозначні методи і форми реалізації програм.

На відміну від “мирних” радикалів Карлштадта і Цвінглі, Томас Мюнцер формулює ідею релігійної війни в дусі апокаліпсичних пророцтв. Його програма передбачала насильницькі методи, створення широкого союзу антикатолицьких сил для збройної боротьби за утвердження істинної віри. Мюнцер першим серед реформаторів звер-

нудся до саксонських князів з пропозицією очолити такий союз і використати зброю для війни з “безбожниками”. В історичній літературі висувались різні версії та пояснення цього “нелогічного” кроку для “народного” реформатора, яким вважали Мюнцера. Більшість тлумачень зводяться до тверджень про політичну наївність Мюнцера, до його тактичних маневрів заради розгортання соціальної війни¹⁴. На наш погляд, Мюнцер за умов загострення протиріч між консервативними католиками і прихильниками Лютера спробував підштовхнути “благочестивих” князів до війни. Релігійний характер війни визначався також тим, що реформатор вбачав у ній зіткнення двох сил: “Божих обранців” і “безбожників”. Мюнцер першим спрямувати Реформацію в річище війни католицького і реформаторського таборів, що буде відбуватися пізніше.

Ідея “чистої” релігійної війни проіснувала недовго. Розчарувавшись у очікувальній позиції князів Мюнцер робить ставку на релігійно-соціальну війну селянства та нижчих верств суспільства, “простого народу” проти папської церкви, привілейованих станів і князів. Мюнцер при цьому не обмежував Реформацію Німеччиною, всіляко намагався залучити до повстання селянство сусідніх країн. Більше того, йому здавалось, що починається загальноєвропейська війна проти світських і духовних “тиранів”¹⁵.

Релігійна війна швидко переросла у соціально-релігійну, коли під гаслами боротьби за “Боже право”, “чисте Боже слово” учасники Селянської війни 1524-25 рр. намагалися реалізувати соціальні й політичні програми. В анонімному памфлеті “До зібрання простого селянства” (1525) досить чітко говориться про вкрай жорстке ставлення до “ворожого” табору: “Будьмо ж сильними вірою! Будьмо не тільки просто воїнами, а Божими воїнами, які дотримуються Євангелія і зруйнують вавилонську в’язницю”¹⁶. Разом з тим в цих планах соціальна війна мала на меті здійснення великої релігійної місії – створення Царства Божого на землі.

Ідея релігійної війни після поразки “революції простого народу” 1525 року набуває нового звучання як війна християн проти “невірних”, проти турецької навали. Звернення до цієї проблеми було викликано не тільки критичними обставинами і силою наступу Османської імперії. У війні проти “невірних” різні політичні угруповання вбачали можливість внутрішньої консолідації Німеччини. Ульрих фон Гуттен одним із перших у 1518 році висловив думку, що така війна буде сприяти національному об’єднанню і самоутвердженню німецької нації. Якщо для Гуттена зовнішня небезпека розглядалась як можливість досягнення національної мети, то для католицького табору війна з Османською імперією була засобом придрушення реформаційного руху і відродження релігійної єдності. Щоправда, ідеї як національної, так і релігійної війни із-за європейських інтересів Карла V зазнали невдачі.

Реформатори також були не байдужими до проблеми турецької навали. Після того, як турки у 1526 році одержали перемогу під Мохачем над угорсько-чеським військом, а король Угорщини і Чехії Людовик загинув у битві, турецька загроза для Імперії стає настільки реальною, що у німецькому суспільстві поширюються панічні настрої. В таборі радикальних реформаторів, анабаптистів, виник розкол: частина з них стала на пацифістські позиції і закликала уникнути “кари Господньої” шляхом “сходу” із своїх земель, добровільно віддавши їм невірним. Відмова анабаптистів брати в руки зброю стає однією з причин їхнього конфлікту з владою. За таких панічних умов Лютер формулює християнську позицію у війні проти Османської імперії. Він чітко поводить різницю між обов’язком християнина й обов’язком громадянина: як християнин людина повинна прийняти страждання від навали турок, а як громадянин – стати із зброєю в руках на захист своєї країни¹⁷. Реформатор, таким чином, ще раз категорично відмовляється від ідеї релігійної війни навіть для боротьби з “невірними”. Християнські почуття, благочестя, віра в Бога, в Його благодать, готовність до жертви і страждання лише сприяють патріотичній війні.

Проблему війни реформатор розглядає на основі свого вчення про два царства – духовне і світське. Питання віри, духовного світу, совісті людини повинні вирішуватися словом, проповіддю. Право використання “меча” має тільки світська влада і тільки вона може вдатися до воєнних дій і вирішення питань за допомогою сили. Необхідність воєн реформатор пояснює недосконалістю світу, наявністю в ньому зла, нечестивих, аморальних людей. Тому війни є двох видів: справедливі і несправедливі. Справедливі війни, захист вітчизни, беззахисних людей, покарання заколотників, непокірних підданих, що діють проти законної влади, базуються на заповіді любові до ближнього і є, таким чином, благочестивою справою¹⁸. Вивести війну за межі духовної сфери неможливо. Той, хто справедливо використовує меч і смиренню сприймає страждання, – служить Богу і слухається Божого слова. “Тільки той може воювати добре, хто вступає в битву з чистою совістю. Там, де совість непомітна, де є сумніви, там панують страх і боягузтво”¹⁹.

Духовний настрій, глибокі релігійні почуття, віра у Божу справедливість є визначальними чинниками у війні. Вони забезпечують мужність, сміливість, високе піднесення, готовність до жертвності і таким чином впливають на характер війни, на досягнення мети.

Звернення Лютера та інших реформаторів до теми війни у 1526 році пояснюється не тільки турецькою загрозою. Чимало питань виникало про характер Селянської війни. Крім того, посилення протиріч між князями й імперськими силами загрожувало новими війнами.

Вирішення мирним шляхом церковного питання на імперських рейхстагах зазнало невдачі внаслідок релігійної та політичної партікуляризації імперських станів. Рішення про скликання церковного Собору, незважаючи на опозицію теологів, після невдалих спроб

придушити антикатолицький рух все ж таки знайшла підтримку на імперському рівні. Восени 1526 року імператор Карл V після тривалих коливань і сумнівів оприлюднив свої релігійні і політичні наміри розв'язати релігійне питання на Соборі. Однак пропозиція скликати таке представницьке зібрання на цей раз залишилась на папері із-за протистояння папської курії²⁰. За таких умов обидва табори, католицький і протестантський, шукали можливості забезпечення своїх інтересів іншими, більш радикальними методами.

Утворення союзів німецьких католицьких князів та єпископів (1524), а також лісових кантонів Швейцарії з братом імператора Карла V королем Австрії Фердинандом (1529) для протистояння Реформації змусили політичні сили, які підтримувати Реформацію, або співчували новим ідеям консолідуватися. Перший "протестантський" союз князів було створено у 1526 році, коли в Торгау ландграф Філіпп Гессенський і курфюрст Саксонський Йоганн домовились про спільні дії на захист Реформації.

Першорядне значення для "великого" протестантського військово-політичного союзу мало об'єднання в єдиний табір німецьких і швейцарських реформаторів. Цією ідеєю пройнявся честолюбний ландграф Філіпп Гессенський, який мав намір знайти в Швейцарії надійного і сильного союзника проти імператора Карла V. Натомість реалізація цього задуму ускладнювалась тим, що йшлося не про територіально-політичний союз, а про об'єднання і примирення двох реформаційних течій – поміркованої лютерівської і радикальної цвінгліанської. Тим більше, що значна частина німецьких реформаторів на чолі з Карлштадтом стояла на позиціях, які були близькими цвінгліанству. На шляху об'єднання двох течій яблуком розбрату стало питання про сутність Причастя. Карлштадт, який був ініціатором дискусії, і Цвінглі наполягали на символічному значенні Причастя хлібом і вином. Лютер категорично наполягав на реальному перетворенні хліба і вина в момент Таїнства Причастя в тіло і кров Христа. На тлі цієї нескінченної дискусії реформатори значно послабили свої політичні позиції на Шпейерських рейхстагах 1526 року. На другому Шпейерському рейхстазі Габсбургам і католицьким князям вдалося добитися прийняття рішення, яке вимагало дотримання положень Вормського рейхстагу, що означало повну заборону Реформації. В знак протесту четверо князів і 14 міст утворили протестантську унію, яка відмовилась виконувати рішення більшості.

За таких небезпечних для справи Реформації умов Філіпп Гессенський домігся переговорів швейцарців, представників реформаторських кіл Південної Німеччини, Ельзасу з віттенбурзькими реформаторами. На цей раз релігійні протиріччя знову стали перешкодою на шляху до великого союзу. Примирення не відбулося лише із-за одного пункту – про сутність Причастя.

Незважаючи на невдачу Філіпп Гессенський не залишив своїх намірів про створення релігійно-політичного союзу. Головну загро-

зу Реформації він вбачав у особі Карла V, в той час як Лютер і Меланхтон заперечували право на опір імператору, намагаючись таким чином уникнути військового конфлікту.

Завдяки зусиллям Меланхтона, на Марбурзькій зустрічі все ж таки вдалося прийняти євангельську доктрину віри. Було також заявлено про запобігання нетерпимості в реформаційному таборі перед загрозою наступу католицьких сил. Однак реального об'єднання двох течій протестантизму не відбулося.

Оскільки політична єдність протестантизму була підірвана релігійними протиріччями, ландграф Гессенський і Цвінглі провели в Марбурзі також конфіденційні переговори, на яких домовилися про спільні дії проти Карла V. План передбачав створення великої коаліції європейських держав, до якої мали намір залучити не тільки німецьких протестантів і швейцарських реформаторів, а й католицькі держави, зокрема Францію та Венецію. Такий союз мав на меті подолати головну політичну перешкоду на шляху до утвердження протестантизму.

Пізніше, після смерті Цвінглі, Мартіну Буцеру з великими зусиллями вдалося досягти злагоди і залучити південно-німецькі міста до Шмалькальденського союзу. Релігійний характер війни послаблявся тим, що обидва табори розраховували на військову силу найманців, які, в свою чергу керувалися не релігійним ентузіазмом, а матеріальними інтересами.

Марбурзький диспут дивним чином продемонстрував силу двох принципів – релігійного і політичного. В протистоянні та дискусіях простежуються різні підходи і наміри реформаторів і князів: для Цвінглі, як і для Лютера, політичні союзи, дипломатичні угоди були засобом для досягнення головної мети – утвердження євангеліцького віросповідання; для князів реформаційний рух був засобом посилення свого політичного впливу і укріплення позицій в Імперії.

У дискусіях навколо війни можна простежити два підходи, які визначали шлях європейської культури. Радикальні угруповання прагнули довести право за допомогою війни, “меча”, вирішити релігійне питання, утвердити “істину віру” і покарати “безбожників”. Всупереч релігійному авторитаризму Лютер доводив необхідність вирішувати релігійні питання мирним шляхом і намагався відокремити війну від релігійних цілей. Натомість в реальному житті здійснити ці ідеї не вдалося. Релігія просякала усі пори життя, освячувала або, навпроти, засуджувала ті чи інші явища світського життя. За таких умов політичні, соціальні, економічні та інші протиріччя набували характеру відкритого конфлікту й військового протистояння. Релігійний чинник загострював протистояння, створював емоційний настрій, породжував фанатизм.

Переважа соціальних, політичних та економічних інтересів в конфліктах і війнах епохи Реформації не означала послаблення релігійного чинника. Формування нового віросповідання потребувало перегляду основ світського життя, утвердження нової соціальної доктрини. Релігійна атрибутика, елементи обрядовості,

сповідальні формули, навколо яких точилася жорстока боротьба, ставали також ознаками й символами ворогуючих таборів.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation. – Gutersloh, 1977 – S. 102-103; Skalweit St. Reich und Reformation. – Berlin, 1967 – S. 241-242.
- ² Wolgast E. Die Obrigkeits- und Widerstandslehre Thomas Muntzers // Der Theologe Thomas Muntzer. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Lehre/ Hrsg. V. S. Brauer u. H. Junghans. – Berlin, 1969 – S. 195.
- ³ Schilling H. Aufbruch und Krise Deutschland 1517-1648. – Berlin, 1994 – S. 188-191.
- ⁴ Schilling H. Veni, vidi, Deus vixit – Karl V zwischen Religionskrieg und Religionsfrieden // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1998 – Jg. 89 – S. 144-166; Wartenberg G. Die Schlacht bei Mühlberg in der Reichsgeschichte als Auseinandersetzung zwischen protestantischen Fürsten und Kaiser Karl V // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1998 – Jg. 89 – S. 167-177; Schilling H. Die Reformation und die Spaltung der Europas – die konfessionellen Identitäten als Wegbegleiter von Partikularstaatlichkeit. // Standfester Glaube. Festschrift für J. F. G. Goerters /H. Flaulenback. – Bonn, 1991. – S. 37-46.
- ⁵ Stammler W. Von der Mystik zum Barock (1400-1600) – Stuttgart, 1950, S. 302.
- ⁶ Гуттен У. Диалоги. Публицистика. Письма. – М., 1959 – С. 304.
- ⁷ Flake O. Ulrich von Gutten. – Berlin, 1983 – S. 187.
- ⁸ Гуттен У. Вказ. твір, С. 304.
- ⁹ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция. – М; СПб; 2000. – С. 140.
- ¹⁰ Як приклад можна навести аргументацію віттенберзьких реформаторів на користь відміни католицької меси: Die wittenberger Bewegung / v. N. Müller // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1909 – Jg. 6 – S. 188.
- ¹¹ Bornkamm H. Martin Luther in der Mitte seiner Lebens. – Göttingen, 1979. – S. 274.
- ¹² Karlstadts Schriften aus den Jahren 1523-25// Hrsg. E. Hertzsch. – T. 1. – Halle (Saale), 1956. – S. 72-73, 80.
- ¹³ Hase E. Karlstadt in Orlamunde // Mitteilungen der Geschichts – und altertumforschenden Gesellschafts des Osterlandes – 1958 – Bd. 4. – H. 1. – S. 108.
- ¹⁴ Bensing M., Rudiger B. Historische Einleitung. Editionsgrundsätze // Muntzer Th. Politische Schriften. Manifeste, Briefe 1524-1525. – Leipzig, 1970. – S. 49-74, 85-86; Hillerbrand H. J. Bundesbegriff und Bundestheologie bei Thomas Muntzer und der frühen Taufern // Wegscheiden der Reformation: Alternatives Denken vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. / Hrsg. v. G. Vogler. – Weimar, 1994 – S. 87-92.
- ¹⁵ У зверненнях до німецьких селян Мюнцер фактично закликав підтримати європейське повстання: Thomas Muntzer, Schriften und Briefe. Kritische Gesamtausgabe / Hrsg. v. G. Franz. – Gutersloh, 1968 – S. 454.
- ¹⁶ An der Versammlung gemeiner Bauernschaft: eine revolutionäre Flugschrift aus dem Deutschen Bauernkrieg 1525 / Hrsg. v. S. Hoyer und B. Rudiger. – Leipzig, 1975. – S. 111.
- ¹⁷ Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. / Пер. с нем. Ю. А. Голубкина. – Харьков, 1992. – С. 204.
- ¹⁸ Там само. – С. 189.
- ¹⁹ Там само. – С. 103.
- ²⁰ Brockmann Th. Die Konzilfrage in den Flug- und Streitschriften des deutschen Sprachraumes 1518-1563. – Göttingen, 1999 – S. 235-236.

Надійшла до редакції 01.03.2002